

Temarecension

Har humorn en historia?

A Cultural History of Comedy, vol. 1-6
Andrew McConnell Stott & Eric Weitz (red.)

Bloomsbury, 2020, 1824 s.

The Palgrave Handbook of Humour, History, and Methodology
Daniel Derrin & Hannah Burrows (red.)

Palgrave Macmillan, 2020, 526 s.

Gudomliga komedier. Humor, subjektivitet, transcendens. vol. 1-3
Ola Sigurdson

Glänta, 2021, 1359 s.

Historiker och andra humanistiska forskare har på senare år fått upp ögonen för humor. Detta nya intresse har inte kommit plötsligt. På sätt och vis kan man säga att det – liksom intresset för många andra kulturella fenomen, från materiell kultur till mode eller mat – har etablerats långsamt sedan framväxten av kulturhistoria på 1960- och 1970-talen, men det är också först under de senaste 10–20 åren som specifika subdiscipliner och nya teoretiska skolbildningar har kunnat skönjas. Och bara de senaste tio åren har det akademiska studiet av humor generellt och inte minst humor i historien fått ett rejält uppsving. Tydliga tecken är bland annat bildandet av The International Society for Humor Studies (ISHS), grundandet av den vetenskapliga tidskriften *Comedy Studies* 2010, Palgrave Macmillans aktuella bokserie Palgrave Studies in Comedy samt det internationella forskarnätverket Humours of the Past (HOP).

I ljuset av detta kan det vara läge att ur ett svenskt historikerperspektiv begrunda det nya som skrivits i ljuset av det gamla och ställa sig frågan vad som är nytt. Särskilt lägligt är det kanske i kölvattnet av teologen Ola Sigurdsons ambitiösa trebandsverk *Gudomliga komedier. Humor, subjektivitet, transcendens*, som blivit mycket uppmärksammat och som både gör anspråk på att teckna en humorhistorisk översikt och lansera en tes om människan som en humoristisk varelse. Sigurdson har under en lång karriär etablerat sig inte bara som teolog utan också idéhistoriker och en stark röst inom svensk humaniora. Det kan således vara relevant att jämföra hans angreppssätt

med två av de omfattande engelskspråkiga verk inom humorhistoria som publicerats under det senaste dryga året. I denna jämförelse framträder en tydlig slitning mellan försöken att göra upp med det förflutna och finna nya sätt att behandla humor och de översikter som inom ett mer eller mindre konventionellt ramverk försöker göra en humorhistorisk översikt.

Till den förra kategorin hör tveklöst antologin *The Palgrave Handbook of Humour, History and Methodology*, som vuxit fram ur de konferenser som organiserats av HOP-nätverket. I bokens inledande kapitel sätter författarna fingret på det som de anser vara det huvudsakliga problemet för en historiker som är intresserad av humor: Hur kan man historiskt behandla något som till sin form och definition är så föränderligt över tid? Begreppet "humor" kom inte till förrän på 1700-talet – hur kan man då tala om humor i antiken eller på medeltiden? I inledningskapitlet förkastar en av nätverkets ledare, litteraturvetaren Daniel Derrin, de flesta av de moderna humorteorierna med motiveringen att de i sin strävan att vara generella inte är användbara för en historiker som per definition är intresserad av vad den historiska humorn kan säga om sin tid och kontext. I kontrast till dessa lyfter Derrin fram pionjärverket *A Cultural History of Humour*, Jan Bremmers och Herman Roodenburgs antologi från 1997 där namnkunniga historiker såsom Jacques Le Goff, Peter Burke och Aron Gurevitj presenterar en rad studier av humor i specifika historiska kontexter, och där redaktörerna dessutom poängterar att begreppet humor inte går tillbaka längre än till 1700-talet. Derrin anmärker att ett sätt att komma förbi problemen som forskare ibland tar till är att endast betrakta "humor" som ett paraplybegrepp som omfattar alltifrån skämt, ordvitsar och hån till lekar, skratt och komiska karaktärer. Men därmed går också enheten förlorad och begreppets betydelse blir tunnare ju mer det sträcks ut över tid.

Antologin tar ingenting för givet när det gäller humor som historiskt studieobjekt. Den är lika öppen för problemen som för potentialen det bär på. I de mest tongivande kapitlen problematiserar Derrin och idéhistorikern Conal Condren de klassiska teorier om humor som presenterats av exempelvis Hobbes, Freud och Bergson. De har sammanfattats av Michael Billig under tre grundläggande begrepp som genom åren har upphöjts till status av tre basala teorier som påstås förklara humor – överlägsenhet, inkongruens och lättnad (på engelska *superiority*, *incongruity*, *relief*). De stipulerar i tur och ordning att orsaken till att människor skrattar åt något är antingen att de känner överlägsenhet gentemot någon, att de upplever ett brott mot etablerade mönster eller förväntningar eller att de upplever ett förlösande av spänning. Dessa tre begrepp kan i sin tur användas för att kategorisera de olika humorteorier som presenterats – Aristoteles och Bergson placeras då i överlägsenhetskategorin, Freud och Bakhtin i lätt-

nadskategorin, Kant i inkongruensskategorin och så vidare. Condren är den i antologin som mest summariskt avfärdar möjligheten att använda humor som ett historiskt begrepp. Även Bremmer och Roodenburg, som trots att de avvisar universalism ändå anser att en lång historisk översikt av humor är möjlig, avspisas med motivering av "den talande frånvaron av humor eller ett motsvarande ord i de flesta språk under större delen av den dokumenterade historien". Den emellanåt i överkant avfärdande attityd som antologin ger sig hän åt vägs dessvärre inte upp av att någon annan, bättre metodologi eller teori introduceras. I stället gömmer sig författarna till bokens inledning bakom det sedvanliga antologisyftet att i form av en rad fallstudier föreslå möjliga metodologiska ingångar. Dessa är i flera fall intressanta, men också blygsamma i sina anspråk. Condren själv nöjer sig med att på några få rader i slutet av sitt kapitel vagt föreslå att en mångfald av kontexter kan motverka problematiken i den läsning av historisk humor som ofta presenterar sig.

Kanske är det talande att det vetenskapliga studiet av något som vi ofta beskriver som väldigt komplext kan sammanfattas med tre övergripande termer. Det säger en hel del om den status humor har haft inom forskningen genom åren. Denna status har dock förändrats och fler inflytelserika humor-teorier har introducerats under de senaste 30 åren än under de föregående 300. En huvudsaklig anledning till att vissa forskare fortfarande lägger vikt vid det som Aristoteles, Freud och Bergson skrev om humor förefaller vara att det är just Aristoteles, Freud och Bergson som har skrivit det. Före det senaste sekelskiftet fanns det i princip endast en liten uppsättning historiska verk som kunde återopas som föregångare för den som behandlade humor i historien: Mikhail Bakhtins enormt inflytelserika bok om Rabelais, Robert Darntons essä om kattmassakern, Keith Thomas essä om humorns civilisering under tidigmodern tid samt i viss mån Peter Burkes klassiska bok om tidigmodern folkkultur. De flesta är svagt influerade av Norbert Elias idé om civiliseringsprocessen. Även om mycket kritik har riktats mot framför allt Bakhtins och Elias stora idéer är de fortfarande betydelsefulla och den rådande oviljan att lansera nya *grand narratives* gör att de snarare kompletteras eller justeras än ersätts. Problemen med dessa äldre verk är kanske egentligen inte så mycket deras teorier och teser utan den generalisering kring humor och populärkultur som de bygger på. Medan studiet av seriös underhållning eller lyrik inte brukar klumpas ihop på samma sätt har studiet av humor traditionellt sett ignorerat den mångfald av aspekter som i studiet av andra genrer eller kulturformer lett till en uppdelning i olika subdiscipliner. I böcker om humor får Chaplin och Grimaldi samsas om utrymmet med Aristoteles och Thomas av Aquino. Det är (nästan)

som att i samma andetag behandla Pythagoras och Leif ”Loket” Olsson i en bok om siffror.

Även om jag kan sympatisera med de tvivel som författarna i antologin ger uttryck för är det svårt att som historiker inte försöka göra jämförelser över tid. Därför är det tilltalande att Ola Sigurdson så att säga vill ta humor på allvar genom att inte vifta bort den som trivial utan granska den som en väg in i en förståelse av ”vad det innebär att vara människa”. Det är egentligen bara i den första delen av sitt trebandsverk som han ger en längre historisk översikt – från antiken till renässansen – för att sedan i den andra delen helt ägna sig åt de tyska romantikernas humorsyn och i den tredje bli mer filosofisk och formulera vad han kallar en ”kritik av den existentiella humorn”, dock med flertalet historiska återblickar. Hur behandlar han då de terminologiska problem som är så grundläggande för antologiredaktörerna? Han försöker åtminstone adressera frågan, och får det som i den engelska antologin är oöverstigliga hinder att låta som petitesseer. ”Terminologisk ekvivalens” är ”inte en förutsättning för att kunna tala om något”, skriver Sigurdson och citerar E.H. Gombrich om att historiens människor nog var ganska lika oss på grundläggande sätt. ”Också de gillade att ligga kvar i sängen på morgonen.” Ett uttalande som förresten inte alls är så odiskutabelt som Sigurdson får det att verka.

Visst har alla människor i det förflutna funnit något att skratta åt, men är det skäl nog för att tillämpa ett modernt begrepp på alla de olika termer och situationer som vi idag för ihop under samma paraply? Derrin understryker ju hur historiska exempel ständigt undergräver stabiliteten i någonting enhetligt som kan betecknas som humor. Sigurdson gör som många andra forskare har gjort, och menar att det är skrattet som står i fokus, ”humor som förmågan att uppfatta något som roligt”. Han formulerar sin grundläggande fråga på följande sätt: ”Vilket slags väsen måste människan vara för att kunna uppfatta något som roligt?”

Genom att främst säga sig behandla en filosofisk och teologisk fråga undviker han i viss mån de frågor som en historiker måste ställa sig. Men vad jag anser vara mer relevant för en historiker än frågan om vilket ord man ska använda för det man studerar – ett problem som väl torde gälla de flesta historikers undersökningsobjekt – är frågan om hur homogent det man studerar kan sägas ha varit genom historien. Även om Sigurdson på ytan tar upp frågan om humorbegreppets problematik genomsyras hans framställning av en förgivettagen enhetlighet, som är svårsmält.

I sin första volym vill Sigurdson teckna en utvecklingslinje där antik filosofi gradvis gått samman med kristen teologi i att skapa en självreflekterande humor: från en antik humor där betoningen låg på självbehärskning och rädslan att bli till åtlöje som sedan kombinerades med en biblisk idé

om människan som passiv och svag, för att slutligen skapa en renässans-humor som betraktade alla människor som potentiellt dåraktiga. Linjen är prydlig och koncis och trots bokens längd sällan svår att följa. Sigurdsons verk är i själva verket en mängd relativt självständiga närläsningar av historiska teologer förklädda till ett översiktsverk om humorns historia. Som initierade teologiska analyser av enskilda tänkare står de på egna ben, men sammanbundna till denna överambitiösa form framstår deras svagheter mer tydligt – i synnerhet avsaknaden av kontextualisering, beaktandet av tänkare och författare utanför en etablerad kanon samt utvärderingen av vilken betydelse närläsningarnas slutsatser faktiskt har i ett större humor-historiskt perspektiv.

Det är lätt att kritisera en bok som tecknar en tusenårig historia för att den utelämnar det ena eller det andra. Men i det här fallet är det befogat att påpeka den oäventyrlighet i urvalet av analysmaterial som dessvärre undergräver mycket av argumentationen. På flera håll skriver Sigurdson att humor har varit förbehållen män genom större delen av historien fram till modern tid (se till exempel s. 15 och 41 i volym 1) och motiverar på så sätt sina läsningar av i huvudsak manliga författare. Visst ligger det en viss sanning i detta, men det är också här som fasthållandet vid ett traditionellt idéhistoriskt angreppssätt blir problematiskt. För visst finns det kvinnor i större delen av humorhistorien om man vidgar vyerna en aning. Varför inte en diskussion av de extremt viktiga kvinnliga *commedia dell'arte*-aktörerna, som Isabella Andreini eller Caterina Biancolelli, som var avgörande för att infoga improvisationen som en nyckelingrediens i humorn? Och även om det inte finns bevarade texter av de många kvinnliga komedianter i den romerska antiken som vi vet namnet på (till exempel Arbuscula, Volumnia Cytheris, Licinia Eucharis) kan mycket sägas om deras humor utifrån andra författares hänvisningar.

Kanske är det orättvist att framföra en sån här kritik när det uttryckliga syftet är att studera humorteori snarare än humor, men genomgående finns en känsla av att Sigurdson förlitat sig på de författare ur en traditionell kanon som han redan känner till – Aristoteles, Cicero, Thomas av Aquino, Dante, Erasmus, Thomas More, Shakespeare, Montaigne, Cervantes. Enstaka pliktskyldiga avsnitt om kvinnorna i samma tid känns inklistrade i efterhand snarare än allvarliga försök att inkorporera ett kvinnligt perspektiv. Och även om han menar sig vara intresserad av tankar om humor och inte uttryck av humor så frångår han denna princip när det passar honom – som i analysen av Bibelns humor. Försvaret av Bibeln som humoristisk i polemik mot teoretiker som John Morreall och Erich Segal begränsar honom också. Sigurdson talar om Bibelns humorvision, som kort uttryckt består i föreställningen om att människan är en i grunden bristfällig och misslyckad

varelse och att insikten om detta leder till kärlek och förlitande till Gud. Därmed blir det logiskt att framställa människan som komisk och dråplig. Men man kan fråga sig i vilken mån detta är en humorsyn som har sina rötter eller ens sitt tydligaste uttryck i Bibeln. Skulle inte Lucretius uppfattning av Sisyfosmyten kunna beaktas här, eller varför inte den absurda humorn hos romerska satiriker som Lucilius och Juvenalis? Sigurdson förklarar helt riktigt att Bibeln inte bör ses som en homogen text utan som en mosaik av olika texter som uppkommit i olika tider. Men varför då betrakta Bibeln som ett isolerat verk? Dess författare verkade sannolikt i en större kontext som påverkade deras stil.

Kulmen av den utveckling som Sigurdson vill teckna är som han ser det renässansen, när den antika humorn återupptäcktes och konkurrerade med Bibeln. En författare som Dante kunde säkert sin Bibel och här är influensen kanske mer oproblematiske än på andra håll. Sigurdson lutar sig i sin bild av Bibelns inflytande på den tongivande litteraturvetaren Erich Auerbach och hans berömda bok *Mimesis*, där idén om den figurala realismen utgör grund för hans bild av den västerländska litteraturens utveckling. Men jag är inte helt övertygad om att denna stora berättelse är oproblematiske att överföra till humorns historia, som oavslutligen är formad av folkliga former och vardaglig kultur lika mycket som – om inte mer än – litterära, filosofiska och teologiska tankegångar. I sin ingående och ofta initierade analys av Erasmus ansluter Sigurdson sig till en äldre tolkningstradition som betonar den kristna teologin i hans *Därskapens lov*, företrädd av forskare som Walter Kaiser och Wayne Rebhorn, vars huvudsakliga verk skrevs för ett halvsekel sedan. Senare forskning har pekat på betydelsen av Erasmus släktskap med subversiva sociala diskurser, och det är ibland tydligt att ett beaktande av sådana skulle kunna förenkla den stundtals omständliga tolkning som Sigurdson är tvungen att göra för att kunna passa in Erasmus i sin större historik över bibliskt inflytande på humor.

Sigurdson visar i samtliga tre band prov på enorm kunnighet och en imponerande förmåga att kombinera lärdom med träffsäkerhet. Hans föresats att peka på Bibelns inflytande på västerländsk humor är inte ogrundad, men hade nog varit mer övertygande om den gjorts i mindre skala. Verket är med andra ord en serie mycket välgjorda och välskrivna djupanalyser i teologi och filosofi, och de resonemang som man framför allt finner i dess tredje del om humorns roll i den mänskliga subjektiviteten är i sig skickliga och tankeväckande. Finurligt är också Sigurdsons påstådda ovilja att försöka vara rolig, samtidigt som verket på en metanivå är utformat som ett stort skämt vars implikationer först blir tydliga på de allra sista sidorna. Genom de tre banden återkommer han till den dammiga professorn som ett tidlöst motiv för humor, vilket mer och mer framstår som en självironisk blinkning,

tills en avslutande anekdot ger detta motiv en ny dimension. Men trots flera fyndiga grepp genom det långa verket så övertygar inte den övergripande humorhistoriska bild som Sigurdson vill passa in sina enskilda analyser i. För det skulle krävas färre luckor, mer kontext och fler beaktanden av de röster och människor som inte får plats i den gamla idéhistoriska kanon.

Gudomliga komedier befinner sig på sätt och viss mittemellan Palgrave-antologin och det sexbandsverk om komedins kulturhistoria som det engelska förlaget Bloomsbury nyligen gett ut som inlägg i den rådande humortrenden inom historieforskningen. Medan Sigurdson både lanserar en humorteori och skriver humorns historia från antiken till idag, gör Bloomsburys verk framför allt det senare. *A Cultural History of Comedy* följer i spåren av förlagets tidigare sexbandsverk som alla med identiska titlar och identiska omslag presenterar översikter av bland annat djurens, kroppens, modets, känslornas, matens, pengarnas och sexualitetens kulturhistoria. I nuläget har förlaget gett ut sammantaget 24 sådana sexbandsverk. Känslan av massproduktion och hast är ofrånkomlig när man läser igenom dem och ofta finner korrekturfel och upprepningar, men i samtliga fall har man vinnlagt sig om att rekrytera auktoriteter och inflytelserika forskare inom varje ämne. Varje volym följer samma disposition med kapitel om form, teori, praktik, identitet, kropp, politik, skratt samt etik. Denna kapitelindelning säkerställer att verken inte blir ensidigt idéhistoriska eller teaterhistoriska utan att alla relevanta perspektiv integreras med varandra. Ambitionen att skapa ett referensverk för humorns historia är tydlig, och det är tack vare dispositionen lätt att leta sig fram till just den aspekt man vill veta mera om.

Behovet att täcka in så mycket som möjligt och vara ett referensverk gör förstås att nya angreppssätt och teoretisk utveckling oftast får stryka på foten. Namn som Bakhtin, Bergson och Freud dyker upp i registren till snart sagt alla volymer. Victor Raskins på senare tid så inflytelserika semantiska humorteorier lyser med sin frånvaro. Detta hindrar dock inte vissa kapitel från att anta innovativa och kreativa perspektiv, till exempel Sarah Balkins skildring av *deadpan*-humorns framväxt under 1800-talet (del 5, kap. 2), eller Oliver Doubles tillämpning av ståuppkomikers arbetsmetoder på publik humor generellt (del 6, kap. 3). Man har här också valt en annan väg för att undvika problemen med att skriva en historia om humor från antiken till idag. Det här är inte *A Cultural History of Humour* utan *Comedy*. Även om det engelska ordet kan beteckna mer än bara "komedi" som en teatergenre, så är det den teatrala och litterära utgångspunkten som i slutändan gör verket till en helhet. Flera av redaktörerna säger sig ha förstått uppgiften som att skriva komedins historia i en socio-kulturell kontext, och det är just genren komedi som bildar den röda tråden. Komedi framförd inför

publik behandlas således mer än, till exempel, skämtböcker, som annars är ett vanligt undersökningsobjekt inom tidigmodern historia.

Att recensera ett sånt här verk är inte lätt och även om Sigurdsons trebandsverk också är digert har det en tydlig tes och röd tråd genom alla tre delarna. Vad är detta verks huvudtes? Det finns inga slutsatskapitel och varje boks inledningskapitel är specifikt för den aktuella volymen. Den enda övergripande programförklaringen står att finna i ett förord på två sidor som återges i början av varje del. Här återkommer den klassiska kulturhistoriska förklaringen till varför humor kan vara en väg in i en tids innersta tankar och förutfattade meningar, som känns igen bland annat från Robert Darnton. I stället för Darnton hänvisar man till en gammal essä av Umberto Eco som säger ungefär samma sak: "comedy trades on that within society which needs no introduction". Samtidigt poängteras att humor och komik är så skiftande genom historien att röda trådar endast kan identifieras om man undviker att fokusera blicken alltför hårt. En träffande formulering som väl passar in på det mesta i ett långt historiskt tidsperspektiv.

Det är troligen denna fragmentariska bild som gör att verket inte hade sett likadant ut om det skrivits för 30–40 år sedan. Redan vid en jämförelse med Bremmers och Roodenburgs antologi är viljan till större generaliseringar och jämförelser över tid tydligare i den äldre boken. I slutändan föredrar jag kanske sexbandsverkets mer spretiga bild utan anspråk på sammanhållen idé framför Sigurdsons strömlinjeformade väg. Visst kan vi idag säga oss vilja utforska humorns historia, men det vi hittar är olika former och genrer av saker som lockat till skratt – det kan vara hån, mobbning eller rykten likaväl som eufori, vitsar och kittling. Man kan i efterhand skratta åt något som var hemskt när det inträffade. På samma sätt som Condren betonade mångfalden av läsningar av en humoristisk text så framhäver Sigurdson "den ofrånkomliga tvetydigheten" som grundläggande för det roliga. Sådan tvetydighet är svår att generalisera kring. Frågan är om det behövs. Jag stänger den sista av de tio volymer som jag här har behandlat med en förhoppning om att det ökade intresset för humor och skratt i historien ska bidra till att dela upp humorhistorien i den mångfald av inriktningar som den bör ha.

Peter K. Andersson